

СРБИЈА У ДОБА СФРЈ: ДРУШТВО И КЊИЖЕВНОСТ

(Радови с истоименог научног скупа одржаног у
Андрићграду, 28. септембра 2024).

Андрићев институт
Андрићград, 2025

САДРЖАЈ

УВОДНИК.....	7
--------------	---

Весна М. Тријић КЊИЖЕВНОСТ У МЕХАНИЗМУ КУЛТУРНОГ ИНЖЕЊЕРИНГА: СЛУЧАЈ РОМАНА <i>ДЕРВИШ И СМРТ МЕШЕ СЕЛИМОВИЋА</i>	11
---	----

Јана М. Алексић ГРАЂАНСКИ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ У РАЉАМА „НОВОГ” ДРУШТВА: ПОЗИЦИЈА МИЛАНА КАШАНИНА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА.....	29
---	----

Бојан Ковачевић ТЕАТАР САМОУПРАВНОГ СОЦИЈАЛИЗМА И САМОУПРАВНИ СОЦИЈАЛИЗАМ У ТЕАТРУ ЉУБОМИРА СИМОВИЋА.....	59
--	----

Немања З. Каровић ПОЕТСКО СРБОВАЊЕ И СРПСТВУЈУШЧА <i>МЕГАЛОМАНИЈА</i> : ДИСКУСИЈЕ У КЊИЖЕВНИМ ЧАСОПИСИМА ПОЧЕТКОМ ШЕЗДЕСЕТИХ.....	97
ГОДИНА 20. ВЕКА	

Драган Хамовић СУБВЕРЗИВНИ ПРОФИЛ ПЕСНИКА БРАНИСЛАВА ПЕТРОВИЋА	139
--	-----

Никола Маринковић
ПОСЛЕРАТНИ МОДЕРНИЗАМ КАО
СИМПТОМ НЕСТАБИЛНЕ ПРИРОДЕ
ТИТОИСТИЧКОГ ЈУГОСЛОВЕНСТВА157

Борис Булатовић
ПРОЗА ИВА АНДРИЋА И МИЛОРАДА ПАВИЋА
И КЊИЖЕВНА (ДЕ)ЛЕГИТИМИЗАЦИЈА ИДЕЈЕ
ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ179

Слободан Антонић
СЛУЧАЈ НИКОЛЕ ВУЧИЋА (1988).....239

Бојан Јовановић
ПОТИСКИВАЊЕ СРПСКИХ НАЦИОНАЛНИХ
И КУЛТУРНИХ ВРЕДНОСТИ У СФРЈ327

Владимир Димитријевић
МИЛОВАН ДАНОЈЛИЋ И НОВОГОВОР
ТИТОИЗМА: „МУКА С РЕЧИМА”, ВО ВРЕМЈА ОНО347

ИНДЕКС ИМЕНА373

Јана М. Алексић*
Институт за
књижевност и уметност
Београд

УДК 82.0:821.163.41.09
Кашанин М.

ГРАЂАНСКИ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ
У РАЉАМА „НОВОГ” ДРУШТВА:
ПОЗИЦИЈА МИЛАНА КАШАНИНА
ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: Милан Кашанин припадао је плејади српских књижевника и интелектуалаца који су због свог опредељења и положаја у међуратном периоду и током Другог светског рата 1944. године бивали ликвидирани или осуђени на тзв. грађанску смрт. Као нагло пензионисан и на рубу егзистенције, Кашанин је годинама био изопштен из књижевних и културних кругова. Полазећи од тезе да је друштвени положај овог писца, критичара и историчара књижевности и уметности у деценијама које су уследиле после Другог светског рата умногоме утицао и на динамику његовог књижевног рада, у раду настојимо да оцртамо интелектуалну трајекторију Милана Кашанина у поратним деценијама под идеолошким стегама закључно са појавом контроверзне књиге *Судбине и људи* 1968. године. Предмет наше истраживачке пажње је и подељена рецепција његових појединачних текстова – пре свега гласовитог и спорног текста „Између орла и вука”, објављеног у новембарском броју часописа *Књижевности* 1953. године, поводом стогодишњице смрти Бранка Радичевића како бисмо на овој „студији случаја” могли да препознамо неке од главних токова и фигура ондашње културне политике.

Кључне речи: Милан Кашанин, грађански интелектуалац, књижевност, друштво, идеологија, култура памћења

* Виши научни сарадник, tiamataleksic@gmail.com

Шешир са рупом – у знаку грађанске смрти и друштвене епитимије

Модерна национална историја бележи да су на самом свршетку Другог светског рата, у ковитлацу друштвено-историјских промена многи појединци снагом катапулта били избачени из наизглед безбедног седла. Рукама и ногама дочепајући се голог опстанка, убрзо схвате да су се уместо у безбедном окружењу познате свакодневице нашли на пустопољани властите немоћи. Наједном их ниједна вештина, ниједно знање нити заступништво савести не може вратити у колосек, у оно што се зове друштвени оптицај, јер се у изненадном идеолошком заокрету испоставило да би својим постојањем, самим својим битисањем и именом, стигматизованом ознаком са огромном негативном предисторијом, могли само да буду канцерогени део тог „новог”, „бољег”, „социјално праведнијег” поретка. Проглашени су кривим због својих избора и опредељења неопозивом пресудом – грађанском смрћу. Одузета им је свака егзистенцијална извесност, а многим и право на живот. Тако усмрћени, гледали су фуриозно урушавање света који су градили и суочили се са потпуно другачијим који га је надоместио. Овај их је одбацивао или газио јер су сами били неспремни да се преобразе и прикључе његовим правилима.

У страви тог отрежњења, као и велики број његових познаника и пријатеља, нашао се Милан Кашанин под крај 1944, непосредно после ослобођења. Премда се, распознајући сигнале текућих догађаја, а послушајући наговештаје оних који ће тек уследити, испотиха већ припремао за превратнички препад, ипак се надао амнестији судбине, или, у његовом случају, Божјој милости. Очигледно је, међутим, при томе погрешно мислио да је поступао како треба, да је, обављајући дужност

директора музеја, учинио све што је могао за добробит свога народа и да му је, као, на пример, Мирослављево јеванђеље или пуковске заставе из Првог српског устанка уз комплетну музејску збирку, сачувао најважније културно благо.¹

Тај преломни тренутак у Кашаниновој судбини верно описује Дејан Медаковић у *Ефемерису*, без ироније схватајући да, као очевидац, присуствује „највећем понижењу Милана Кашанина” (Медаковић 2022: 472). Тадашњи музејски волонтер са свега две године радног искуства има прилике да осмотри сцену примопредаје управитељске дужности, где се у улози посредника јавља Татомир Вукановић, партизански капетан, некадашњи сарадник Кашаниновог часописа *Умјетници и рејелс*, а у улози новог директора политички камелеон Вељко Петровић. У бившем краљичином кабинету тадашњег музеја, где је владала „злокобна” тишина, испуњена зебњом, звецкајући мамузама, самоуверени Вукановић је славодобитно испраћао још једног у низу „непријатеља” и „издајника” и запоседао институцију.² Медаковић одсликава сцену која симболички, попут какве неизнуђене метонимије, открива онтички домет једног наглог друштвеног преокрета:

„Онда нам је [Кашанин, прим. Ј.А] свима пришао и са сваким понаособ се руковао без речи. Не знам како

1 Миодраг Кујунџић у тексту „Освета 'племића духа'” донекле оспорава Кашанинове заслуге и са резервом се односи према његовом самопрегору да од окупатора склони најважнији српски писани споменик. (Кујунџић 1984: 12)

2 Сведочанство о том преокрету оставља и Ерих Кош у својим сећањима: „После рата Вељко Петровић добро се снашао и постао директор обновљеног Народног музеја, док је Кашанин, првенствено због веза са принцем Павлом, остао у засенку, да издржава епитимију. [...] Издржавао је себе и породицу превођењем, првенствено уџбеника са руског језика.” (Кош 1990: 194)

је одједном ишчезао из собе, како је прошао крај Вељка Петровића који се још испрчио у свом белом дрвеном оквиру. Примопредаја је била готова. Од тог тренутка, у ту бившу краљичину собу уселио се нови директор, одатле је почео да управља Музејом.” (Медаковић 2022: 472)³

Како ниједна несрећа не иде сама, стан нагло пензионисаног управника Музеја у Улици маршала Пилсудског изгорео је у пушкарањима између Немаца и Совјета последњих дана ослобођења, између 17. и 20. октобра. И као књижевник и као културни радник Кашанин се нашао у интелектуалној и уметничкој свити грађански преминулих којима Бранко Лазаревић даје парастос у свом *Дневнику једнога никога* у запису од 30. децембра 1945.

„Дајем данас неку врсту парастоса овој нашој књижевности, уметности и науци. Размишљам колико их је побијено на свим странама, колико их је умрло од природне а колико од грађанске смрти и колико их је који ћуте. [...] Владимир Вујић, Велмар-Јанковић и др Ђоко Слијепчевић избегосе са непријатељем. Тодор Манојловић ћути негде у Бечкереку. Живојиновић Massuka ћути негде око Велике Плане. Др Божа Николајевић заћутао се у Крунској улици, Синиша Кордић у некој другој, Момчило Милошевић у некој трећој, Влада Станимировић негде на Сењаку, Милосав Јелић продаје дуван негде у Краља Александра (сад Црвене армије) улици [...] Грађанском смрћу умиру сликар Живорад Настасијевић и композитор, брат му, Славољуб, негде у Зориној улици. Дубоко се заћутао др М. Кашанин у кујни која је једино остала од његовог изгорелог, заједно са рукопи-

3 Наочиглед свих обистинила се она барокна Гундулићева сентенца из епа *Осман* о превртљивости људске среће као законитости животног циклуса: „Коло од среће уоколи / вртећи се не пристаје: / тко би гори, ето је доли, / а тко доли гори устаје. / Сад врх сабље круна виси, / сад врх круне сабља пада, / сад на царство роб се узвиси, / а тко цар би, роб је сада.”

сима, стана у Улици маршала Пилсудског.” (Лазаревић 2007: 271)

Свој ламент над новонасталом књижевном ситуацијом Лазаревић засвођује следећим закључком: „Од 1941. шта све не прође овом злехудом и фаталном земљом? Прошла је и куга верског и губа племенског и међава грађанског рата и све је то жњело животе и бацало их на гробља. Кроза све то су прошле и наша књижевност, наука и уметност.” (Исто)

Да је осуда на грађанску смрт и јавни заборав имала и своје конкретне егзистенцијалне последице потресно сведочи и Кашанинова ћерка, Марина Бојић. Поратни месеци и године били су обележени раздвајањем и потуцањем по кућама познаника и пријатеља, а потом и становањем у сачуваним деловима изгорелог стана. Да би се породица прехранила и обезбедила огрев, Кашанин и његова супруга продавали су слике и породични накит, као и вредне поклоне које су раније добијали. (Бојић 2020: 16, 21–24, 27) У скромном амбијенту Хиландарске 30 Кашанин ће преживети и своју старост.⁴ Превођење универзитетског уџбеника са руског језика током 1947. године, али без потписа преводиоца, био је један од првих Кашанинових послова. (Исто: 28) Повремено је анонимно писао за Политикину рубрику „Да ли знате”, сарађивао на Просветиној *Малој енциклопедији* и Крлежиној *Ликовној енциклопедији*.

Кашанинов исказ о изазовима са којима се тада сусрео дат Кости Димитријевићу – иако морамо узети са задршком због непоузданости репродукције сећања самог аутора *Времена забрана* – довољно је сликовит:

4 Отуда и не чуди затеченост Косте Димитријевића 1972. приказом Кашанинове исувише скромне радне собе. Један од најцењенијих ликовних критичара и историчар уметности и књижевности имао је само две уметничке слике и мању библиотеку. (Димитријевић 2015: 9–10)

„А када сам једно време радио као саветник референта за заштиту споменика културе, веома ме је потценио и понижавао Ерих Кош, од којег ми је зависила плата, да не спомињем оптужбе ондашњег идеолога Зоговића, док је мој одговор био ћутање.” (Димитријевић 2015: 68)

Каква је то кривица Милана Кашанина да је тако снажно и врло опипљиво годинама, речником Ериха Коша, „издржавао епитимију” и проживљавао беду утишаног бившег човека? Одговори су недвосмислени: кумство са кнезом Павлом Карађорђевићем и везе са издајничком династијом, штампање *Два века српској сликарској* (1942) и *Уметности и уметници* (1943) у време рата, као и потписивање Јонићевог Апела српском народу. Осим првог греха, преостала два готово искључиво су мотивисана настојањем да се у неизвесним ратним приликама одрже елементарни услови рада установе која му је поверена на управљање и остави сведочанство о уметничким даметима културе чији је опстанак током рата био непрестано угрожен. Из перспективе домаћих великодостојника нове вере његови греси су крупни, довољни за одстрел. Отуда се и ауторка ових редова упорно пита како се његово страдање зауставило тек на егзистенцијалним вешалима комунистичке етике и идеологије. Можда зато што се није упустио у активнији политички ангажман, можда и што је био већ ојађен губитком места за становање, а можда и због још увек непроверене масонске позадине.

Ипак, у време рата децидно одбија понуду Светислава Стефановића да се његови радови нађу у Задругој Антологији савремене српске приповетке, о чему сведочи његово писмо од 25. маја 1943. године, похрањено у архиву Српске књижевне задруге: „Молим Вас да се не трудите око избора моје приповетке за ту ’Антологију.’” (Стипчевић 1982: 138) Следствено, као тачан може се узети и Кашанинов каснији исказ дат Кости Димитрије-

вићу да су на одлуку да објави књиге из историје уметности и ликовне критике превасходно утицали социјални разлози (в. Димитријевић 2015: 19)

Према сачуваним сећањима и сведочанствима (Марине Бојић, Ериха Коша, па и самог Кашанина), у улози Кашаниновог добротвора који ће обезбедити какву-такву рехабилитацију проказаног грађанског интелектуалца и насушно му ухлебљење, појављује се, иронијом судбине, његов стари познаник из загребачких дана 1917. године, Мирослав Крлежа. Код Ериха Коша је, очигледно сходно Крлежиним инструкцијама, усред зиме ушао Кашанин, „у отрцаном сивом капуту и шеширу који је напред, на врху, имао рупу као од метка којим је стрељан, или од кокарде која се налазила на том месту па била изрезана.” Кошеве успомене на тај сусрет нису лишене снисходљивости надмоћног координатора послова:

„Држао се бојаљиво и одговарао на питања кратко, као да је позван у канцеларију унутрашњих послова на саслушање. Несигуран, стрепео је од могућних непријатности, прекора и изјашњавања, а подозревао сам, и после се уверио, да је он помало, ако се то за озбиљног човека може рећи, изигравао пониженог, смрвљеног, бившег човека, који је још култивисао своју невољу и несрећу.” (Кош 1990: 195)

Добивши нов капут и шешир без рупе у „дипломатском магацину”, Кашанин бива упућен у Мажестик на састанак са великим културним арбитром.⁵

5 Кош у својим сећањима додаје: „У Министарству за просвету и културу, издевши на свет то дете, били смо обавезни да га љуљамо.” (Кош 1990: 196) Кашанин потом одлази на црногорско приморје ради стручне провере угрожених споменика културе, а након Париске изложбе бива постављен за управника Галерије фресака. „Упоредо са тим ишла је и његова трансформација у самосвесног и ауторитативног господина конзервативне оријентације.” (Исто)

Судећи, макар, према Кошевој реминисценцији, сусрет између Кашанина и Крлеже у Мажестику 1950. имао је драмску напетост две потпуно различите личности, на два краја друштвене лествице: Крлежа „премоћан, ауторитативан, господствен и ироничан, Кашанин несигуран, стрепећи да ће нешто разбити или бити разбијен, али говорећи одмерено, на ноте, мало отежући по 'латински' и котрљајући вокално 'р' као да говори француски, начином негдашњег београдског бољег друштва”. (Кош 1990: 195)

Можда и као неки вид самоодбране од тако великог утицаја особе према којој гаји амбивалентна осећања, Кашанин оставља неколико опаски о Крлежиној књижевности и културалним полазиштима у записима сачуваним у његовој рукописној заоставштини, коју је недавно, заједно са преписком, приредила Зорица Хаџић:

„Његов начин мишљења и осећања, његов језик, његов стил, све је то нама туђе. Он не личи ни на једног српског писца. Не личи он ни на италијанске и француске писце. Ничега медитеранског нема у њега. Изузевши нешто утисака из Максима Горког, нема у њему ништа руско, ни словенско. То је изразито аустро-угарска књижевност, то што он пише, и место јој је у Бечу и Пешти.” (Кашанин 2020: 254)

Кашанин – очевидно у знаку хроничне амбиваленције у сентиментима према своме хрватском познанику – у тим записима (по свему судећи остављеним „за фиоку”) не пропушта да, у духу већ савладане портретне критике, помене ни проблематичне аспекте Крлежине биографије:

„Не треба заборавити да су Црњански, Васиљев и Крлежа били мобилисани у аустријској, а не у српској војсци и да су били на фронту у Галицији, против Руса, на [нечитко] против Аустро-Мађара и Немаца. У том положају, разуме се, њима тад рат није био рат за смрт и живот народа српског, за слободу, за уједињење, за оства-

рење сна о Душановом царству, него 'крвава лакрдија', 'бесмислица', 'кלאцкалица'. Све до краја рата Крлежа није био, у књижевности, расположен анти-аустријски ни анти-буржоаски. Његови први написи су сасвим [у] духу бечке сецесије и пештанске литературе, са додатком Пишибишевског и Оскара Вајлда (Салома, итд.)" (Кашанин 2020: 255–256)

Имајући то у виду, не може се превидети усиљени, па и снисходљив тон у Кашаниновој превасходно пословној преписци са књижевником, вођеном од 1950. до 1951. који му је, на месту културног арбитра, педесете године пружио руку спаса позивом на сарадњу поводом организовања изложбе о српској средњовековној уметности у Паризу. У Кашаниновом писму Крлежи од 13. августа 1951. присутан је и социјални моменат:

„Dragi Krleža,

Možda me se neki put setite i iznenad se upitate: šta radi taj čovjek?' Koliko može, 'taj čovjek' radi i nada se da će se jednog dana videti rezultati toga rada. Gotovo sve vreme 'taj čovjek' troši na prikupljanje materijala za Istoriju umetnosti, koju mu je poručio njegov prijatelj Krleža kao direktor Leksikografskog zavoda u Zagrebu, i za kompletiranje biografija srpskih umetnika za Leksikon, koji treba da izađe u izdanju istog toga Zavoda. On na tome poslu radi od prošlog leta i jeseni i dosad je prikupio već toliki material da će moći od septembra da pristupi tekstiranju. Ali 'taj čovjek', da bi mogao da radi, treba i da živi, i on i konvoj od njegove porodice, a on slabo stiže da za to vreme zarađuje i na drugom nekom poslu. [...] Stoga bi se 'tome čovjeku', pomoglo kad bi mu se poslalo nešto honorara, od kojeg nije ništa izuzimao od novembra prošle godine. Možda bi mu pripalo i nešto kao honorar i za rad na redakciji kataloga Izložbe srednjevekovne umetnosti, za koju nije ništa primio." (Кашанин 2020: 257–258)

Међутим, штићеник, упркос опипљивим финансијским проблемима, доследан себи, усуђује се да одбије позив свога заштитника да се пресели у Загреб и почне да ради као професор на Свеучилишту, односно у Лексикографском заводу. Истина је да је на предлог Удружења књижевника Србије на челу са председником Ивом Андрићем Кашанин 1950. године примљен за члана Савеза књижевника Југославије (в. Станишић 1997: 10), а да је од 1953. године, као први управник новоосноване Галерије фресака, коначно дошао до сталног извора прихода и елементарних услова за достојанствену и спокојнију старост.

Променљива срећа је пратила Кашанина у покушају да објави своје књижевне и научне списе, чак и након постепеног повратка у културне кругове раних педесетих година. Засигурно је на послератно мишљење о њему утицала и етикета „књижевника-квислинга” коју му је прилепио немилосрдни Радован Зоговић у тексту „За мач и за перо!”, објављеном у *Борби* 1. децембра 1944. Зоговић, немилосрдан у својој интерпретацији догађаја из блиске историје и категоризацијама представника грађанског друштва, Кашанина сврстава у ред сарадника са окупационим властима, тзв. „квислинг-књижевника”, попут Светислава Стефановића, Тодора Манојловића, Јеје Илића, Момчила Милошевића, Бранка Лазаревића и Веселина Филиповића-Брезанца и других (в. Zogović 1947: 111).

Не изненађује отуда што је 1963. Управни одбор СКЗ-а одбио Кашанинов предлог да у своја издања уврсти и његов грађански роман из међуратног периода *Пијана земља*, први пут објављен 1932. године. (в. Стипчевић 1982: 138)

Зачуђеност не изазива ни то што је Божидар Ковачевић, Кашанинов некадашњи познаник и колега, о чијим се делима сарадник *Српској књижевној јасника и Лейно-*

йиса Майице срйске између два светска рата углавном похвално изразио, само једном критикујући Ковачевићеву *Анђолођију љубавне лирике*,⁶ за Просвету написао негативну рецензију Кашанинове дуго припремане збирке приповедака, провокативног радног наслова *Браћа йравославна*,⁷ коју је пажљиво компоновао и којом би се вратио на књижевни колосек.⁸ Зорица Хаџић тим поводом добро увиђа да се неодрживо

„намеће утисак да је оштрина Ковачевићеве послератне критике према раду Милана Кашанина представљала доказивање правоверности новом, комунистичком, режиму. Ковачевићево прећуткивање и оповргавање раније изречених властитих похвала тешко да се може другачије тумачити него као страх и правдање пред неким страшним и увек будним цензорским оком. Отуда и могућност постојања другог лица његове критике. Послератног лица – прилично посутог пепелом.” (Hadžić 2019: 11)⁹

Кашанин је безбедно уточиште за своје текстове – као некадашњи сарадник заменик уредника – потражио и у

6 Наиме, Кашанин је, као активни критичар, средином двадесетих година прошлог века, о Ковачевићу писао у три наврата: као сарадник у *Лейойису Майице срйске* 1925. и 1926. године објавио је две похвалне критичке белешке о поезији Божидача Ковачевића, а 1927. године негативно интониран критички текст о Ковачевићевој *Анђолођији љубавне лирике*.

7 Са поузданошћу се отуда може узети закључак Зорице Хаџић: „Но тешко бисмо поверовали да је Кашанин, опхрван егзистенцијалним проблемима, желео на тај начин да провоцира, иако су поједини истраживачи видели чисту провокацију, прст у око тадашњем режиму, у есеју 'Између орла и вука'” (Hadžić 2019).

8 Ковачевићев реферат налази се у Архиву САНУ под сигнатуром 13133/10.

9 Ковачевић 1979. пак пише пријатељско писмо своме познанику Кашанину.

Лейтойису Матице српске.¹⁰ Сачувана и приређена богата преписка са Александром Тишмом, Живаном Милисавцем и Бошком Петровићем, а потом и са Бошком Ивковим, показује да, упркос благонаклоности и сусретљивости, уредништво *Лейтойиса* неке Кашанинове радове ипак није одобрило за објављивање, што због „шкатљивих” исказа, а што због саме њихове садржине. Један од таквих спорних есеја је и онај о Бранку Радичевићу, који је Кашанин, као некадашњи члан редакције, сасвим разложно 1953. године, на стогодошњицу песникове смрти, понудио овом књижевном гласилу.

Оглед „Између орла и вука” – реакција Вукових заветника

Редакција најстаријег нашег часописа одлучила је, ипак, да не штампа овај текст, можда – како то Александар Тишма вели у писму Кашанину од 4. јануара 1963. године – „из некаквог војвођанског опортунизма”. (Кашанин 2020: 328)

10 О динамичном односу Кашанина и Матице српске од 1919. па све до краја његовог животног века темељно извештава Божидар Ковачек (Ковачек 2005: 929–937) Између осталог, у његовој рекапитулацији проналазимо податак о Кашаниновим текстовима које је сукцесивно објављивао у *Лейтойису Матице српске* у деценијама које су уследиле после Другог светског рата: одломке из романа *Привиђења* 1954. под насловом „Исповести Јоце Четвртка”. Из тог романа, објављеног тек 1981. године, штампано у шест наврата током седамдесетих година чак 26 поглавља. Године 1961. Матица Кашанину у едицији „Савременик” објављује књигу приповедака *У сенци славе*. Кашанин током 1965, 1966. и 1967 објављује делове књига *Судбине и људи*, *Случајна ојкрића* (1977) и *Сусрећи и њисма* (1974), при чему се последње две књиге налазе у издању Матице српске, као и књига *Појледи и мисли* (1978) и роман *Привиђења*.

Бошко Петровић у писму од 13. августа 1953. године узима на себе да Кашанину подробније образложи књижевне, па и некњижевне разлоге што му одбијају овај текст, у којем, између осталог, наводи спорно место у вези са Бранковим избором животног и песничког пута. Споран израз у томе је „шовен”. Бошко Петровић Кашанина добронамерно саветује:

„Чак и кад би се изменило оно шовен у родољуб, или слично, остаје да велики број наших данашњих васпитања (да не рекнем људи) не би био кадар разумети ону трећу могућност, могућност одвајања, издизања, снагом творачке (а људски трагичне) судбине над метежом збивања, него би у том тражио, врло вулгарно рационално, тврдњу да песник не може бити борац нити да борба може родити и оплодити песника. Без обзира што се ту не ради о песнику, него о том баш песнику, код кога је то доиста случај. Но и формулација по мало вуче на то, а из ње се могу излећи многобројни неспоразуми и најразноразнија тумачења, док Вашег изричитог објашњења нема.” (Кашанин 2020: 364)¹¹

Есеј своје место за објављивање ипак проналази у часопису *Књижевност* који тада уређује Ели Финци и отвара новембарску свеску 1953. Да су Петровићеве бојазни биле оправдане, показују већ поједине реакције. Наиме, Кашанин доноси искошеније погледе на Радичевићеву стваралачку биографију, односно на Његошево, а, посебно Вуково културнополитичко деловање, улогу, социјалну виспреност и утицај на младог, али већ формираног песника, а неуралгичну тачку критике погађа тамо где указује да је јуначка епска традиција деформисала и естетски покварила аутентични лирски израз

11 Бошко Петровић у истом писму напомиње и то да би и у случају да се изврше предложене корекције текста како би текст био објављен у септембарској свести *Летойиса*, редакција од њега ипак морала да се ограда. (Кашанин 2020. 364)

младог песника. Кашанин је, дакле, створио критичку контраслику, не само као израз модернистичког, ревалоризаторског читања традиције, већ као и притајену супротност актуелној митологији. Другачије мишљење о Вуку и његовој језичкој и културној политици која, поједностављено речено, не само што усисава и искоришћава младе таленте, већ и стваралаштво ограничава на само један поетички и културни образац, наишло је на неодобравање, као и на селективна читања књижевних идеолога и бранилаца Вука Караџића, реформатора језика, поглавито зато што је Вуково језичко и књижевно наслеђе, због свог популистичког потенцијала, у периоду после Другог светског рата имало посебне политичке импликације. Према Џацићевом рестроспективном увиду, изнетом у „Борби” 27–28. септембра 1986. године,

„Кашанинов текст није имао актуелне политичке и идеолошке набоје који би могли ићи на нерве агитпроповским жрецима и они тај текст нису ни приметили. Ипак, и те како га је приметио цео естаблишмент научних и полунаучних радника, културних посленика и сапутника културе, вукобораца који су од величања Вука и срозавања свег невуковског, више од сто година после добијене битке за језик и правопис, учинили професију. Вук, промовисан у свеца, а његово дело у светињу – били су недодирљиви. Приговор Вуку прихватао се као увреда народу који је изнедрио нашег генијалног хромог самоука. Кашанин се дрзнуо да учини препад.” (Џацић 1996: 182)¹²

Изгледа да се на изненађење тадашњег књижевног мњења, у овом есеју усудио да се огласи *шамо неко* из дубина остракизоване књижевне прошлости, који би

12 И према Кошевом сведочанству есеј „Између орла и вука” изазвао је бурне реакције, посебно Михаила Лалића „због политичких порука које је садржавао”. (Кош 1990: 196)

одавно требало да је ућуткан, да је постао онај – речима Бранка Лазаревића – *нико*. Наједном, изазвавши нелагоду, па чак и гнев апологета идеологизоване слике о српској књижевној историји тај бивши, а наједном оживели критичар, морао је стоички да истрпи жиг партијских жреца у готовим формулама, као што су „преиспољени конзервативац” (Финци 1968: 18), осветољубиви „племић духа” (Кујунџић 1984: 12), „традиционалиста” (Финци 1968: 18; Палавестра 1968: 16), заговорник „пречанског погледа” на српску књижевност (Mirković 1968: 1475) итд.

Најпре је реаговао Ђуро Гавела у *Полицији* од 20. новембра 1953. године текстом под насловом „Стари ’злодјеј’ из Тршића”. У том памфлетски интонираном осврту на Кашанинов очигледно провокативни, па и субверзивни есеј Гавела, уз озбиљне и намерне превиде онога што је аутор огледа заиста желео да каже а идеолошки наштеловано препричавање и упрошћавање Кашанинове компарације по супротности, закључује да су његово перо водиле „пакосне утваре Милована Видаковића, Штипкаловића, Вујића, Светића, Малетића и осталих славеносерпских учених грађана и јурата, оних за чију ученост Вук каже да им ’није прицијепљена на здрави народни разум, него су овај науком збунили и оставили га, а праве науке нијесу присвојили” (Гавела 1979: 144) Џаџић у својим сећањима преноси и усмене Гавелине изјаве: „Ово је атентат на Вука, а шамар народу – викао је покојни Ђуро Гавела, од очаја мало припит, показујући у Клубу књижевника ’Књижевност’ са Кашаниновим текстом.” (Џаџић 1996: 183)

Не треба сметнути с ума да је Гавела био вишедеценијски управник Вуковог и Доситејевог музеја и члан Републичког одбора „Вуковог сабора у Тршићу”, једне од највећих културних манифестација тога времена, чији је задатак био да не само да популаризује наслеђе Вука

Карацића, већ и да преноси актуелне политичке поруке.¹³ Иако Зорица Хаџић Гавелином иступу можда исувише даје на значају: „Од те нагле, бурне и неаргументоване Гавелине реакције започео је својеврсни одијум на Кашанина” (Хаџић 2017: 156), неоспорно је да је имао одређеног утицаја на читање есеја „Између орла и вука”, као и на посматрање Кашанинове повратничке критичке фигуре.

То нешто раније доказује и Џаџић у својим реминисценцијама на књижевни живот бележећи све реакције на спорни Кашанинов текст: „Један други, стасити књижевни радник старије генерације чије име нећу поме-

13 Проучавалац историје „Вуковог сабора” у Тршићу Дајана Ђедовић, поред тога што истиче прворазредни културнополитички значај коју је ова манифестација имала од њеног оснивања 1933. године, посебно у деценијама након Другог светског рата, упућује не то да је служила као еталон за слање званичних политичких и идеолошких порука тадашње власти: „Политичке осцилације одувек су се веома јасно сагледавале управо на ’Вуковом сабору’ [...] Од Вука Карацића и његове језичке реформе створен је јединствен и веома снажан друштвени мит на овим просторима.” (Ђедовић 2018: 123–124). Бивајући концепцијски подвргнута инструкцијама из Савеза комуниста Југославије, ова манифестација, а са њом и симболички значај Вукове личности одражавала је ондашњи синдром културе: „Култура, а поготову ова културна манифестација, није била у стању да се извуче из снажног уплива политике и то због тога што се ниједна идеологија нити политика није желела одрећи снажног симболичког потенцијала који собом носи име и дело Вука Ст. Карацића.” (Ђедовић 2018: 130–131)

Дајана Ђедовић напомиње да је први Одбор „Вукових сабора”, чији је члан био Ђуро Гавела, покренуо лист „Вуков сабор” „са намером да популарише ову манифестацију и да још један ’допринос демократизацији културе’”. Издавач публикације био је Вуков и Доситејев музеј из Београда, чији је тадашњи директор Ђуро Гавела био главни и одговорни уредник, док су у састав уредништва гласила ушли тадашњи чланови Одбора. (Исто: 131)

нути, окомио се на Финција. То може да пусти само један Финци! Овде је посебну конотацију имала реч *један*.” Према Џацићевом сведочењу исти професор је преузео иницијатицу скупљања потписа за протестно писмо за „Политику” насловљено „Напад из бусије” које у овом дневном гласилу ипак није објављено. Прва реченица тога текста гласила је: „Из салонске бусије, опет су припуцали на Вука.” (Џацић 1996: 183)

Не треба, међутим, пренебрегнути чињеницу да је у одбрану Кашаниновог есеја од Гавелиних напада устао Зоран Глушчевић у осврту штампаном у другом броју београдског листа *Умешности и кријумка* под насловом „Проблем оригиналног и национални патос (Између орла и вука)” (Глушчевић 1953: 1 [3–4]).¹⁴ У своме разложном и аргументованом излагању Глушчевић ће, ипак, о Гавели изнети нешто оштрије запажање:

„[...] Ђура Гавела, подмлађени архаични културобрижник, хитар ко запета пушка у одбрану фолклорног 'народног тла'. На страну његова искривљена и тенденциозна интерпретација Кашаниновог текста из 'Књижевности' [...] али овај бескомпромисни борац за 'домаћу' културу иако на некултуран начин, спретно и са завидном вештином рукујући вулгарном методом квазимарксистичке праксе злонамерног сумњичења и извртања, у својој срдитој зловољи није ништа друго у стању да учини до да избегне полемику, јер још није 'озбиљно забринут за Вука', али зато способан за парафразу самог себе, за дуплу-експозицију, сопствене литерарне ненадахнутости.” (Глушчевић 1953: 3)

На Кашанинов есеј свом жестином се обрушио и Михаило Лалић у реферату који је изнео на састанку у

14 Глушчевић ће касније, 1962. године написати и приказ Кашанинове књиге *Пронађене ствари*, насловљен „Писац једног изванредног есеја”. (в. Глушчевић 1962: 3)

Удружењу књижевника Србије, одржаном 10. маја 1955. године, који, према запажању Славице Матејић, представља „најинформативнији реферат који дочарава атмосферу високог напона једносмерне струје под високим притиском политичке оријентације” (Матејић 2005: 55). Са зебњом због све видљивијих симптома десне контаминације „материјалистички лијево” усмерене „интелектуалне суперструктуре”, Лалић, између осталог, конфигурише Кашанинов случај: „У својој књижевној политици оживљавања окорелих реакционара, са страхом да их не покрије прашина коју су заслужили, пронашао је Финци и квислинга Милана Кашанина, и објавио његов чланак *Између орла и вука*, једну од најбестијалнијих ствари те врсте од ослобођења до данас.” (Матејић 2005: 64) Потом цитира делове Кашаниновог есеја, са напоменом: „Ево како тај недићевски идеолог покушава да префарба Бранка Радичевића у племића, и одвоји га од народа...” (Исто)

Кашаниново становиште и аргументи изнети у есеју „*Између орла и вука*”, како мисли Џаџић, а и ми потоњи, упркос претеривањима у појединим оценама и оштрим или емфатичким исказима, јасни су „у култури где преовладавају разлози саме културе”, док „у култури која увек има у виду више захтеве, задатке прече од културе саме, допринос који култура треба да да у борби за ово или за оно, изневеравајући при томе, најчешће себе саму, то јест, аутентичност свога гласа, спорова ове врсте има; и у нас их је увек било”. (Џаџић 1996: 184)

Контроверзни оглед уврштен је, најпре, у садржај књиге *Пронађене ствари* 1961. године, а потом у гласовиту збирку есеја *Судбине и људи* 1968. Интерпретативна оригиналност, провокативност, али и неоспорна стилско-језичка солидност овог есеја засениће друге текстове у првој критичкој књизи, које је њен аутор пронашао и сакупио из периода пре Другог светског рата. У моногра-

фији из 1968. овај оглед, налазећи се у прочељу, на прави начин уводи читаоца у Кашанинову визију српске књижевности 19. и прве половине 20. века и најављује критичко мајсторство које ће бити демонстрирано у наредних једанаест поглавља.

Под рефлекторима критике – *Судбине и људи*

Књигом *Судбине и људи*, петнаест година након есеја о Бранку Радичевићу, Кашанин је успео поново да скрене пажњу јавности на свој књижевни наступ. Са новоисторијског становишта, које нуди Владета Јанковић, на самом крају 20. века, како из угла сведока, тако и из угла историчара књижевности, чини се

„да се *Судбине и људи* Милана Кашанина, такви какви су, нису могли појавити пре јесени 1968: да је књига одштампана само тог пролећа, сва је прилика да би тираж (по могућности, без непотребне ларме у комитетима и саветима, а ако би се баш морало – и са њом) завршио у неофицијелним издавачким бункерима. Међутим, Кашаниновој књизи се посрећило да изађе баш у раздобљу од неколико месеци између јунских демонстрација 1968. и 'контрареформације' која ће уследити, у часу када је режим још хватао поремећену равнотежу, а пре почетка таласа репресалија (случај Михајлов, процеса вођама студентске побуне, чистки на Универзитету итд.). Да ли је реч о срећном стицају околности, или је неко у 'Просвети' схватио да духовна и културна клима пред Сајам књига те, 1968. године необично погодује појави управо Кашанинових огледа – једно је од питања која заправо нису битна, али на која би било занимљиво знати одговор.” (Јанковић 2004: 357–358)

Иако су есеји током шездесетих година сукцесивно излазили у *Леттојису Матице српске*, тек ће, сабрани у књизи, наићи на изузетно богату и разноврсну рецеп-

цију. О *Судбинама и људима* је 1968. и 1969. године написано чак четрнаест критика и осврта, углавном вредносно позитивних.¹⁵ Идеолошко читање овога пута је било заступљено у знатно мањој мери него када је реч о есеју „Између орла и вука”. Ако га је и било, доношено је биранијим речима и одмеренијим тоном.

Ипак, у тексту „Борбени конзервативизам” Ели Финци, уредник часописа *Књижевност*, који је Кашанину, парадоксално, и објавио есеј о Бранку Радичевићу, аутора *Судбина и људи* карактерише као „преиспољног конзервативца”, чија борбеност и потреба за осветом није пригушена, као код ранијих конзервативних струја, већ, напротив, отворена, „са нечим гневним у ставу и осветничким у говору” (Финци 1968: 18). Финци ту Кашанинову позицију, веома лукаво, помало и перфидно, уочава у томе што је избором тема и начином њиховог представљања Кашанин индиректно желео да говори „и о српској култури уопште, о њеној еволуцији, о плимама и осекама у њеном успону, о њеној везаности за протекло и древно и њеног разумевања тренутно постојећег и наговештавања и слутње будућег.” (Исто) Критичар потом прилежно рашчлађава Кашанинов конзервативни дух у неколико аспеката, детектујући га, преко низа промишљено из контекста издвојених примера, као „доста разгранат систем мисли и осећања” (Исто).

Тако, најпре, скреће пажњу на то да се у узгредним напоменама аутор књиге есеја заправо обрушава на све друштвено напредне и политички прогресивне, односно

15 Књига је заслужено изазвала посебну пажњу критике. О њој су писали критичари различитих генерација и афинитета: Драгољуб Влатковић, Зоран Гавриловић, Благоје Јастребић, Хатица Крњевић, Милосав Мирковић, Предраг Палавестра, Новица Петковић, Предраг Протић, Ели Финци, Петар Џаџић, Дамјан Антонијевић, Иван В. Лалић, Николај Тимченко и Јован Христић.

револуционарне покрете и појаве у 19. и 20. веку. Тако ће, између осталог, „малтретирати и збрисати Вука као писца, с презиrom говорити о улози и утицају Светозара Марковића, жучно негирати Змајеве идеале, с поспрдиним подсмехом поменути Васу Пелагића, у Скерлићевој прогресивности видети разлог његове уметничке ограничености.” (Исто). Такође, Финцију не промиче ни Кашанинов анимозитет према свему што је народно, плебејско, сиротињско, „што не одише духом узвишености, господства, издвојености, па и аристократизма” (Исто). Наравно, у Кашаниновој имплицитној критици динарског менталитета Финци учитава његову „злу” намеру да културолошки и аксиолошки одвоји „војвођанску” од „србијанске” средине. (Исто) Исто тако, некадашњи уредник *Књижевности* индоктринирано формулише Кашанинов естетички параметар, према којем сваки религијски садржај или елементи који припадају духовној сфери књижевно дело чине вреднијим. У закључку Финци, како би оспорио сваки научни и литерарни квалитет *Судбина и људи*, износи тврдњу да су и Кашанинов поглед на књижевноисторијски развој и његова методологија застарели и превазиђени (Исто). Ипак, аутор приказа је у свом обрушавању на представника грађанске културе и београдског стила остао усамљен управо зато што су његове колеге предоминантно имале речи хвале за овај смели, а по свему судећи и субверзивни Кашанинов критичко-есејистички подухват.¹⁶

16 Субверзивни карактер Кашанинових есејистичких радова уверљиво читава Драган Хамовић у раду „Реконструкција књижевне прошлости као субверзивни подухват Милана Кашанина”, између осталог напомињући: „Деловање Милана Кашанина после Другог светског рата, као есејисте, тумача и историчара српске књижевности можемо сагледати као, за тадашње идеолошке прилике, субверзиван подухват реконструкције српске културне самосвести, упоредо с

Цена доследности

Извесно је да је раних педесетих година дошло до делимичне рехабилитације Милана Кашанина која му је и деценијама потом, све до дубоке старости и смрти омогућила елементарне услове за живот и писање. Иако му је од 1953. године углавном било дозвољено да објављује под својим именом, највише прозне и стручне радове из историје књижевности и уметности, као и различите мемоарске записе којима би новим читаоцима расветлио међуратни културни живот и скренуо пажњу на значајна имена српске уметности и књижевности,¹⁷ остао је у засенку књижевне и друштвене историје друге половине 20. века. То није предупредила ни научна монографија Иванке Удовички из 1982. године проистекла из њене докторске дисертације, као ни спорадична сећања и текстови о његовом лику и делу.¹⁸

Тако се у својим зрелим и позним годинама обрео у друштву Милутина Миланковића, Бране Петронијевића, Ивана Ђаје, Јустина Поповића, Милана Грола, Николе

тежњама модерниста, посебно у књижевној и ликовној области, за продубљењем традицијских хоризоната.” (Хамовић 2018: 196–197)

- 17 Након *Судбина и људи* Кашанинове публикације из области мемоаристике (*Сусрећии и ѝисма* (1974)), историје књижевности (*Срјиска књижевностї у средњем веку* (1975)), лирске прозе (*Случајна ої̀крића* (1977)), историје уметности (*Камена ої̀крића* (1978)) и романескне прозе (*Привиђења* (1981)) биле су штампане без већих проблема и цензуре, наишавши притом и на леп пријем у стручној јавности.
- 18 У међувремену је ипак било појединачних и институционалних напора да се за Кашанина обезбеди адекватно место у нашој култури и науци. Томе у прилог говоре *Зборник Народної музеја* у Београду, чија је друга свеска, књиге XVI из 1997. године посвећена Милану Кашанину, као и осмотомна изабрана дела Милана Кашанина која су од 2002. до 2004. објављена у издању Завода за уџбенике и наставна средства у Београду.

Радочића, па и брата Радивоја Кашанина, од којих су, како Борислав Михајловић Михиз покајнички вели 1990, у једној од преломних година савремене српске историје, припадници његове генерације склањали поглед, док су у њиховој најнепосреднијој физичкој и духовној близини „доконачавали” своје дане интелектуалне и моралне величине. Због несвакидашње уверљивости Михизово сведочанство о тадашњој друштвеној клими не може се узети са задршком:

„Иако је сваком било јасно да нови режим у потрази за ширим ослоном и легитимитетом оберучке прихвата сваког познатог јавног радника који дотрчи спреман на сарадњу, они нису притрчали. Није им се хтелo да пољубе папучу. Скрајнути због тога из јавности, ти великани српске науке и културе преживљавали су 'потиснути у изолацију, господски и ћутке у резервату сопственог достојанства' подносећи 'осуду на јавни заборав себе и свога дела.'” (Михиз 2008: 161)¹⁹

Не само ради каквог-таквог егзистенцијалног спокоја, већ и ради личног убеђења, Кашанин се определио да избегне свако јавно конфронтирање са представницима власти и књижевним арбитрима. Тако, у допуњеном разговору са Костом Димитријевићем, отпочетом 1972. године на трибини *Сведочанства* у Студентском културном центру у Београду, а писано настављеном у *Летопису Мајнице српске* и у књизи *Време забрана* 1991. године и коначно употпуњеном у књизи *Разговори са Мила-*

19 Михизов исказ нам може помоћи да разумемо и зашто Милан Кашанин није примљен у Српску академију наука и уметности. Према сећању његове кћерке Марине Бојић, предлогу за чланство се успротивио Васко Попа (Бојић 2020: 46). Сличан податак проналазимо и у раду Зорице Хаџић о односу Милана Кашанина и Божидара Ковачевића: „Када је Милан Кашанин, много година касније, предложен за члана Српске академије наука, Васко Попа се успротивио, зато што је Кашанин сарађивао са окупатором.” (Хаџић 2019: 169)

ном Кашанином 2015, на питање зашто није ништа одговорио на напад Елија Финција, интервјуисани без оклевања вели да због цензуре његов одговор не би могао да буде објављен. Зато свесно одабира да ћути: „Кад год нисам могао истину да говорим или да напишем, ја сам ћутао. И нисам погрешио, јер је то ћутање најбоље сведочило о времену нашем, овом садашњем.” (Димитријевић 2015: 59)

Кашанин је, међутим, пронашао своју интелектуалну и стваралачку нишугде је ту истину могао да изрекне. Упркос ризику од јавног заборава или, још горе, селективног памћења, иако можда и са здравим зазором, састављао је и, сва је срећа, објављивао своје позне студије и прозе, остајући веран себи.²⁰ Плаћао је високу цену доследности духовном хоризонту грађанске културе, одлучно до краја заговарајући њене принципе и тековине.²¹ Управо такву несавременост идеологизованој савремености, као и моралну и духовну принципијелност изван сваке партијске индоктринације оставио је потоњим генерацијама у аманет да је са дужним поштовањем извуку на светло изграђене културе памћења.

20 Овакву доследност, уколико је бар веровати транскрипту Ђорђа Оцића, Кашанин потврђује и следећим исказом: „Кад ми је један академик, познати песник, саветовао да кажем бар неку реч похвале новој власти па ћу моћи да објављујем и оно што поклоницима власти не одговара, то напосто нисам могао. Говорио је да су многи тако поступили, и он, и сви којима несметано излазе књиге, а неки су и академици постали. [...] Ништа му не приговарам, не кажем да ни да није у праву, али сама помисао да би се моја изјава протумачила као улагивање, не допушта ми да је даднем.” (Кашанин 2004: 234)

21 Тачно је отуда запажање Мирјане Д. Стефановић формулисаном након прегледа Кашанинових радова објављиваних у *Лейбойису Мајице српске*, што је тек један сегмент његовог опуса: „Нескривено конзервативан, чак и под опсесијом величине и манира грађанског света, Кашанин има заправо само постојан антиутилитаристички став у књижевности.” (Стефановић 1981: 212)

Литература

- Бојић 2020: М. Бојић, „Мој отац Милан Кашанин”, Милан Кашанин, *Писма, сусрећии, ѿрајови*, Књ. I, приредила Зорица Хаџић, Нови Сад: Матица српска, стр. 7–63.
- Гавела 1979: Ђ. Гавела, *Оіледи и крићике*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Глушчевић 1953: З. Глушчевић, „Проблем оригиналног и национални патос (Између орла и вука)”, *Умейносћ и крићика*, књ. I, св. 2, стр. 1–[3–4].
- Gluščević 1962: Z. Gluščević, „Pisac jednog izvanrednog eseja” (Milan Kašanin, *Pronađene stvari*), *Književne novine*. Beograd. God. XIV, br. 167, (23. III 1962), стр. 3.
- Димитријевић 2015: Коста Димитријевић. *Разјовори са Миланом Кашанином*. Београд: Catena mundi. 2015.
- Ђедовић 2018: Д. Ђедовић, „Југословенство на Вуковим саборима: Вукови сабори од 1969. до 1973. године”, *Култура*: часопис за теорију и социологију културе и културну политику, бр. 161, стр. 123–139.
- Zogović 1947: R. Zogović, *Na poprištu*, Kultura.
- Јанковић 2000: В. Јанковић, „Судбине и људи Милана Кашанина”, *Камена ојкрића; Случајна ојкрића; Са Миланом Кашанином; О Милану Кашанину*. Милан Кашанин: Изабрана дела. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 357–368.
- Кашанин 1925: М. Кашанин, „Орач ѿищина (Божидар Ковачевић)”, *Лейойис Мајице срјске*, год. ХСІХ, књ. 304, св. 1–2, стр. 155.
- Кашанин 1926: М. Кашанин, „Поезија Божидача Ковачевића”, *Лейойис Мајице срјске*, год. С, књ. 307, св. 3, стр. 316.
- Кашанин 1927: М. Кашанин, „Још једна антологија”, *Лейойис Мајице срјске*, год. СI, књ. 314, св. 1, стр. 149–150.
- Кашанин 1953: М. Кашанин, „Између орла и вука“, *Књижевносћ*, VIII/XVII, стр. 365–381.
- Кашанин 1968: М. Кашанин, *Судбине и људи: Оіледи о срјским ѿисцима*, Београд: Просвета.

- Кашанин 2004: М. Кашанин, *Камена ојкрића; Случајна ојкрића; Са Миланом Кашанином; О Милану Кашанину*, Изабрана дела. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Кашанин 2020: М. Кашанин, *Писма, сусрећи, тирајови*, Књ. II/2, приредила Зорица Хаџић, Нови Сад: Матица српска.
- Ковачек 2005: Б. Ковачек, „Милан Кашанин и Матица српска”, *Летойис Майице српске*, год. 181, књ. 476, св. 5, стр. 929–937.
- Кош 1990: Е. Кош, *Одломци сећања, йисци*, Београд – Будва – Нови Сад: Просвета – Медитеран – Матица српска.
- Кујунџић 2007: М. Кујунџић, „Освета племића духа”, *Дневник*, 11. март 1984, стр. 12.
- Лазаревић 2007: Б. Лазаревић, *Дневник једноја никоја*, Први део (1942–1946), приредио Душан Пувачић, Сабрана дела, књига VIII, Београд: Завод за уџбенике.
- Матејић 2005: С. Матејић, *Парџијска орјанизација у Удружењу књижевника Срдије: од 1954–1960 јодине у фонду Градској комитетја*, Шабац: Заслон.
- Медаковић 2022: Д. Медаковић, *Ефемерис – Хроника јегне йородице*, Књига I–II, Нови Сад: Прометеј.
- Mirković 1968: М. Mirković, „Milan Kašanin, Sudbine i ljudi”, *Delo*, Београд, br. 12, decembar 1968, str. 1474–1477.
- Михиз 2008: В. Мihaljlović Mihiz, *Autobiografija – o drugima*, Београд: Evro-Giunti.
- Палавестра 1968: П. Палавестра, „Отпори критичкој традицији: Огледи др Милана Кашанина о српским писцима”, *Полийика*, Београд, бр. 19813, 1. XII 1968, стр. 16.
- Стефановић 1982: М. Д. Стефановић, „Милан Кашанин у Летопису”, *Летойис Майице српске*, књ. 429, св. 1, стр. 207–212.
- Стипчевић 1982: С. Стипчевић, *Књижевни архив Српске књижевне задруге: 1892–1970*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Удовички 1982: И. Удовички, *Књижевни критичар Милан Кашанин*, Београд: Институт за књижевност и уметност – „Вук Караџић”.
- Станишић 1997: Г. Станишић, „Један биографски поглед на дело Милана Кашанина”, *Зборник Народној музеја*, Бео-

- град: Народни музеј, XVI/2, стр. 7–11.
- Финци 1968: Е. Финци, „Борбени конзервативизам. Уз књигу Милана Кашанина, *Судбине и људи*”, *Полиџика*, 15. XII 1968, стр. 18.
- Хамовић 2018: Д. Хамовић. „Реконструкција културне прошлости као субверзивни подухват Милана Кашанина”, у: Ђорђе Нешић, Јана Алексић (ур.), *Књижевни и кријичарски ојус Милана Кашанина: зборник радова*, Београд – Даљ: Институт за књижевност и уметност – Културни и научни центар „Милутин Миланковић”, стр. 193–212.
- Хаџић 2017: З. Хаџић, „’Између орла и вука’ – Кашанин о Бранку Радичевићу”, *Научни сасијанак славистија у Вукове дане: Есеј, есејисти и есејизација у српској књижевности; Форме приповедања у српској књижевности*, Београд, 46/2, 2017, стр. 155–163.
- Надџић 2019: З. Нађић, „Milan Kašanin i Božidar Kovačević: dva lica jedne kritike”, *Годишњак Филозофскої факултетија у Новом Сагу*, Књига XLIV–2, стр. 163–175.
- Џаџић 1996: П. Џаџић, *Из дана у дан III*, Сабрана дела Петра Џаџића, Седми том, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Рукописна ірађа

- Ковачевић, Божидар, Реферат о збирци приповедака М. Кашанина „Браћа православна”, Архив САНУ, инв. бр. 13133/10.

Jana M. Aleksic

A CITIZEN INTELLECTUAL IN THE
RAGES OF THE "NEW" SOCIETY:
THE POSITION OF MILAN KAŠANIN
AFTER THE SECOND WORLD WAR

Summary

Milan Kašanin belonged to a constellation of Serbian writers and intellectuals who, due to their determination and position in the interwar period and during the Second World War in 1944, were liquidated or condemned to the so-called civil death. The godfatherhood with Prince Pavlo Karađorđević, the signing of the Appeal to the Serbian People, the publication of works under the occupation of the new, revolutionary authorities did not look favorably. Because of his activities, Kašanin was removed from the post of manager of the Prince Pavle Museum, later the National Museum, retired early and left to live on the edge of existence with his wife and four children in the post-war years. The post-war rulers spared his life. Partial rehabilitation followed in 1950 with an invitation to organize an exhibition of Serbian medieval painting in Paris, and then with furniture in the Gallery of Frescoes, where he worked as a director until 1961, and as an advisor until 1963, when he definitively retired. His social position greatly influenced the dynamics of his literary work, as well as the divided reception of his individual texts, ending with the publication of the book *Destiny and People* in 1968. Milan Kašanin's intellectual trajectory in the post-war decades under ideological restraints looks like a real roller coaster - from one of the most respected cultural workers he becomes a man shrouded in the shadow of nothingness. Hence, Kasani's example is indicative, although not extreme, for discerning the complex relationship between society and literature in the second half of the 20th century. In this paper, we therefore strive to make a more complete recapitulation or cross-section of the historical influence of ideology on the life of a prominent individual, that is, a civil intellectual who, as a writer and historian of literature and

art, remained consistent with his beliefs. During our research, we rely on the testimonies and memoirs of his contemporaries, which we supplement with more complete biographical reviews of his life, as well as his statements and interviews. We also include literary critical texts about Kašanin's individual achievements, reviews of his manuscripts written and edited in the fifties, sixties and seventies, memoirs, correspondence, as well as some of Kašanin's texts, significant for this topic. We especially want to shed light on the reaction of critics and literary arbiters of the time to his famous text "Between an eagle and a wolf", published in the November issue of the magazine Književnost in 1953, on the occasion of the centenary of Branko Radičević's death, considering that some of the main currents can best be recognized in that reaction and figure cultural policies of that time. Despite the later individual praises, and also the sporadic but valuable support given to him by the editors of magazines and publishing houses, critics and acquaintances, the attitude of the socialist cultural policy towards him - as we summarize in the conclusion of the paper - caused our cultural oblivion and the subsequent academic retention in the study his works.

Keywords: Milan Kašanin, civil intellectual, literature, society, ideology, the culture of memory

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

821.163.41.09(082)
930.85(=163.41)(497.1)(082)

НАУЧНИ скуп "Србија у доба СФРЈ : друштво и књижевност" (2024 ; Вишеград)

Србија у доба СФРЈ : друштво и књижевност : (радови с истоименог научног скупа одржаног у Андрићграду, 28. септембра 2024) / [главни и одговорни уредник Емир Кустурица]. - 1. изд. - Вишеград : Андрићев институт, 2025 (Београд : Белпак). - 383 стр. ; 20 см. - (Библиотека Заједнички научни скупови. Одјељења друштвених наука. Одјељење за књижевност / уредници едиције Слободан Антонић, Душко Певуља ; књ. 2)

На насл. стр. мјесто издавања: Андрићград. - Тираж 100. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз радове. - Регистар. - Summaries.

ISBN 978-99976-89-45-0

COBISS.RS-ID 143279617